

„Wychowanie w Rodzinie” t. XIII (1/2016)

nadesłany: 30.09.2014 r. – przyjęty: 05.01.2016 r.

Ivan RUSNAK*

Istota wychowania rodzinnego Ukraińców w Kanadzie

The essence of family upbringing of Ukrainians in Canada

Streszczenie

Niniejszy artykuł porusza potrzebę podtrzymywania tradycji wśród ludzi pochodzenia ukraińskiego, którzy zamieszkują Kanadę. Autor zwraca szczególną uwagę na rolę, jaką we wspieraniu kultury i zwyczajów kraju pochodzenia, odgrywa rodzina. W tej kwestii istotny udział ma matka, która jest przedstawiana jako: strażniczka domowego ogniska, osoba mająca za zadanie pielęgnowanie miłości u dzieci do ukraińskich wartości narodowych. Podkreślono również znaczenie domu, który jest pierwszą szkołą dla dziecka i ma znaczący wpływ na to, jakimi wartościami będzie się ono kierować w dalszym życiu. Autor przytacza cechy pozytywne i negatywne osób pochodzenia ukraińskiego, zwracając przy tym uwagę na fakt, że zamieszkiwanie przez dłuższy czas w innym kraju i nienależyte pielęgnowanie swojej narodowej tożsamości, sprawia, że pozytywne cechy zanikają, negatywne zaś coraz bardziej uwypuklają się i intensyfikują.

Słowa kluczowe: kultura, zwyczaje, rodzina, tradycja, Ukraina, Kanada, emigracja, asymilacja.

* e-mail: ivan_rusnak@mail.ru

Katedra Pedagogiki i Psychologii, Chmielnicka Humanistyczno-Pedagogiczna Akademia, Proskurivs'koho Pidpillya St, 139, Khmelnytskyi, Ukraina, 29000.

Abstract

The present paper addresses the issue of the preservation of traditions of persons of Ukrainian descent residing in Canada. The author emphasises the role of the family in preserving the culture and traditions of the home country. Mothers are very important in this context. They are presented as being the guardians of the hearth and as persons responsible for nurturing the children's love for Ukrainian national values. The meaningfulness of the home is also underlined. The home is the first school and it has significant influence on the values that children shall embrace in their lives. The author discusses positive and negative traits of persons of Ukrainian descent while noting that residing for a prolonged period of time in a different country and a failure to take sufficient care to nurture one's national identity leads to the weakening of positive traits and to the highlighting and intensifying of negative ones.

Keywords: culture, customs, family, tradition, Ukraine, Canada, immigration, assimilation.

Ukraińska społeczność etniczna w Kanadzie, w celu uniknięcia przymusowej lub naturalnej asymilacji i denacjonalizacji, od pierwszych lat życia na ziemi kanadyjskiej największą nadzieję dla osiągnięcia tego celu widzi w rodzinie – fundamencie „duchowej i biologicznej ochrony narodu ukraińskiego, jak na rodzimej ziemi, tak i w diasporze”, w matce, która tradycyjnie w życiu ukraińskim była:

„[...] strażnikiem ogniska domowego, ochraniała dziecko przed moralnymi, fizycznymi zagrożeniami otaczającego środowiska, a szczególnie pielęgnowała miłość u dzieci do ukraińskich wartości narodowych, pojęcia Prawdy i Dobra oraz miłości do Pana”¹.

Jednak etniczno-kulturowe i demograficzne procesy zachodzące w środowisku społeczności ukraińskiej w XX wieku przyczyniły się do apelu delegatów Trzeciego Światowego Kongresu Wolnych Ukraińców (SKVU, Svitovij Kongres Vil'nih Ukraïnciv, 1979) skierowanego do „[...] wszystkich Ukraińców, by wytrwale pielęgnować instytucję ukraińskiej rodziny, która pozostaje kluczem do pielęgnacji ukraińskich tradycji, duchowości, bytu i biologicznej substancji narodu”².

Należy zauważyć, że twórcy ŚKWU jeszcze na pierwszym Kongresie (1967), w trosce o los rodziny ukraińskiej w diasporze, podkreślali w swoim apelu jako jedno z najważniejszych zadań „[...] pielęgnować ukraińską tożsamość narodową oraz dbać i przekazywać z pokolenia na pokolenie język ukraiński, kulturę i tradycje”, ponieważ byli oni „[...] przekonani, że najlepiej realizować to zadanie można w ukraińskiej rodzinie”³.

¹ *Do spraw vil'noi ukraïnc'koï spil'noti*, „Visnik SKVU” 1979, cz. 1, s. 11.

² Tamże.

³ *Dekada Ukraïnskoï rodini. Zvernennâ sekretariatu SKVU*, „Visnik SKVU” 1981, cz. 1, s. 3.

Jednocześnie zdali sobie sprawę, że wypełnienie tego zadania będzie trudne, ponieważ rodzina ukraińska za granicą nieustannie przeżywa ogólną presję na jej tradycyjne, moralne oraz społeczno-etyczne wartości. Przy czym, odczuwa ten nacisk znacznie mocniej niż jej współobywatele, ponieważ język obcy, kultura, religia, środowisko etniczne tworzą stałe zagrożenie dla własnego języka, kultury, religii i dumy narodowej – wszystkich wartości, które są podstawą zdrowego rozwoju, potężną ochroną przed rozłamem i upadkiem ukraińskiej rodziny, jej ukraińskiej tożsamości⁴.

Życie rodzinne komplikuje także to, że dzieci urodzone za granicą, rosną:

„[...] pod wpływem nie ukraińskiej a obcej ziemi. Często nie ma już współczynnika wspólnej kultury, ponieważ rodzina mieszkająca od dziesięcioleci w obcym społeczeństwie, dostosowuje się do niego lub całkowicie przyjmuje obcą kulturę lub traktuje jako substytut własnej. Jest sporo przypadków, gdy nasze rodziny tracą wspólnotę religii. Chociaż w dokumentach mają wpisaną religię ukraińska, w życiu codziennym, oni są katolikami, ewangelikami etc. Ich dzieci chodzą nie tylko do obcego kościoła, ale w szkołach także ich uczą obcy katecheci. A jak wygląda wspólnota językowa? Język jest zapominany, albo w ogóle nie znają języka”⁵.

Okoliczności te nakreśliły treść, cele i kierunki wychowania rodzinnego w społeczności ukraińskiej w Kanadzie. Ponieważ wychowanie w rodzinie jest pierwszym i stałym elementem wychowania narodowego, a rodzina jest pierwszą szkołą największego i najważniejszego skarbu człowieka – języka ojczystego, jego głównym zadaniem stało się zachowanie tożsamości etnicznej młodego pokolenia kanadyjskich Ukraińców poprzez uczenie się języka ukraińskiego, poznanie bogatej kultury narodu ukraińskiego, kształtowanie jego zdrowia moralnego i fizycznego, dumy narodowej i wierności ideałom narodowym. Ponadto, przed rodzicami postawiono takie zadania, jak:

- Kształtowanie wartości moralnych z punktu widzenia dobra, sprawiedliwości, godności, prawdy, honoru, człowieczeństwa;
- Tworzenie wspierającej atmosfery pracy w rodzinie, praca dzieci od najmłodszych lat, dla dobra rodziny, krewnych i przyjaciół;
- Zapoznanie dzieci z magicznym światem wiedzy poprzez opowieści ludowe, ukraińskie pieśni, przysłowia, myśli, wyliczanki itp.;
- Dbanie o prawidłowy rozwój odczuć i percepcji dziecka;
- Troska o to, by każde dziecko w pełni się rozwijało, posiadało wiedzę na temat środowiska (ojczyzny) i przyrody Ukrainy;
- Zaangażowanie dzieci i młodzież do aktywnego udziału w obrzędach narodowych, działalności dziecięcych i młodzieżowych organizacji społecznych,

⁴ Tamże.

⁵ V. Lenik, *Načional'ne počyttâ v ditej mišanih podruž*, „Ukraine'kij včitel' v Kanadi” 1984, cz. 1, s. 22.

i stowarzyszeń, kształtowanie u nich świadomości i tożsamości narodowej, charakteru narodowego etc.

Nieprzypadkowo określono rodzinę jako faktor konfrontacji z asymilacją, jako wiodący środek realizacji tradycyjnych cech Ukraińców, ideału wychowania ukraińskiego w diasporze. Należy zaznaczyć bowiem, że do typowych cech Ukraińców, zarówno na gruncie krajowym, jak i za granicą naukowcy zaliczają:

- a) pozytywne: pracowitość, oszczędność, gościnność, szczególne zamiłowanie do wykształcenia, miłość do dzieci, powaga w stosunkach rodzinnych, głęboki szacunek dla przodków, szacunek dla kobiety–matki, rodziców i starszego pokolenia, postawa rycerska w stosunku do dziewczyn, przyjazność (na wsi ukraińskiej do teraz istnieje wspaniała tradycja, aby witać się z każdym, kogo się spotka, nawet z obcym), emocjonalność, wrażliwość, liryzm i charakter artysty, melodyjność, miękki humor, potężne pragnienie wolności (w konsekwencji kozackich korzeni ukraińskiej mentalności);
- b) negatywne: gwałtowność i nieobliczalność, koncentracja na sobie (zgodnie z zasadą: „nie moja sprawa”), kłótniowość, słaba odpowiedzialności za dobro narodu, grupowa wrogość, nieustępliwość, anarchiczność, nieposłuszeństwo, rozbieżność między słowami i czynami, łatwowierność i ustępliwość, zadziorność, marzycielstwo, niedokładność i trwanie czasu, lekkomyślność („Jakoś to będzie”), nadmierna gadatliwość.

Jednak w warunkach dłuższego braku własnego państwa i życia poza ojczystym środowiskiem etnokulturowym szereg pozytywnych cech ukraińskiego charakteru narodowego osłabł (np. szczególne zamiłowanie do rolnictwa), natomiast negatywne cechy albo się zintensyfikowały, albo nabrały pejoratywnego charakteru na przykład w zaniedbaniu języka, zniewolonym „Ja”, zachłanności (gotowość w „imię dobra żołądka” czy dla „kawałka kiełbasy” służyć obcemu), narodowym nihilizmie, poczuciu niższości itp.

Warto podkreślić, iż świadome dążenie do zachowania w sobie najlepszych ukraińskich cech w warunkach obcojęzycznego środowiska zachęciło postępową część wspólnoty etnicznej do określenia ideału Ukraińca w diasporze, według którego: „Ukrainiec w diasporze – jest pełnoprawnym obywatelem swojego państwa, połączony z narodem ukraińskim więziami języka ukraińskiego i kultury, tożsamość którego definiują etyczne wartości chrześcijańskie i twórcza praca dla Ukrainy”. Definicja ta została przyjęta na pierwszym kongresie ŚKWU w 1967 roku jako główny cel wszystkich ukraińskich organizacji społecznych, tworzących krajową świadomą wspólnotę etniczną.

W osiągnięciu tych celów wiodącą rolę odgrywa rodzina. Naszym zdaniem, jest to spowodowane odpowiednimi okolicznościami i funkcjami, które, zgodnie z naturalnym przeznaczeniem, musi spełniać rodzina.

Po pierwsze, psychologowie i pedagodzy zwracają uwagę na wyjątkowo ważne znaczenie wychowania we wczesnym dzieciństwie. Według nich, pierwsze pięć czy sześć lat życia decydują o całym procesie wychowawczym, okre-

śląją główne kierunki rozwoju, definiują przyszły charakter, preferencje i antypatie dziecka, jego przywiązanie lub alienację, rozwój kompetencji intelektualnych lub ich spadek, poczucie godności lub uczucia niższości, możliwość wyboru i oczywiście, w pierwszych latach tworzą się także podstawy zdrowia fizycznego. Korzystne warunki dla prawidłowego wzrostu i rozwoju we wczesnym dzieciństwie mogą być tylko w rodzinie – tej naturalnej podstawie – komórce ludzkiego życia, wspólnocie ludzi, która jest „[...] oparta na jednej rodzinnej działalności i związana węzłem małżeńskim – ojcostwa – pokrewieństwa, które prowadzi do reprodukcji ludności i ciągłości rodzinnych pokoleń, oraz socjalizacji dzieci i utrzymania istnienia członków rodziny”⁶, osadzonym na jedności małżeńskiej i pokrewieństwie, tzn. relacji między mężem i żoną, rodzicami i dziećmi, braćmi i siostrami, a także innymi krewnymi mieszkającymi razem i mającymi wspólne gospodarstwo domowe.

Po drugie, i to jest, naszym zdaniem, najważniejsze, rodzina dla dziecka jest pierwszą szkołą życia. W rodzinie dziecko uczy się myśleć. I w tym pierwszym stadium rozwoju umysłu dziecka jest bardzo ważne, żeby myśli nie były rozproszone i utracone. Dlatego właśnie życie rodzinne, samodzielne, podświetlane wyjaśnieniami i radami rodziców, pomaga w koncentracji myśli dziecka i przygotowuje je do rozsądnego postrzegania i oceny myśli, i działania innych ludzi. Wychowanie rodzinne jest fundamentem światopoglądu dziecka, ponieważ w rodzinie dostaje ono pierwsze zasady i wytyczne dla życia, a te pierwsze zasady często definiują jego stosunek do życia i świata w ogóle. W rodzinie budzą się u dziecka uczucia, a pierwsze z nich, które dziecko doświadcza – to uczucie miłości, przy czym miłości bezwarunkowej. Tę miłość dziecko poznaje poprzez czułość rodziców, braci i siostr. Z tak wielką miłością nigdzie poza rodziną dziecko już się nie spotka. Żadne starania nawet najlepszych nauczycieli spoza rodziny nie dadzą dziecku takiej miłości i ciepła, które dają więzy krwi. Dziecko przeżywa tę miłość do siebie, by później móc obdarzać taką miłością innych. Nieszczęśliwe jest dziecko, które nie doznało miłości rodzicielskiej lub nie miało jej wystarczająco dużo, ale nieszczęśliwe jest i takie dziecko, które doświadczyło nadmiernej miłości od rodziców, która w swojej ślepotcie tylko daje, a nic w zamian od dziecka nie wymaga. Taka miłość nie kieruje dziecka ku altruizmowi, ale uczy egoizmu, który dziś jest jedną z przyczyn niesprawiedliwości społecznej⁷.

Po trzecie, w życiu rodzinnym króluje prawidłowość. „Módl się i pracuj” – to jest główny kierunek życia rodzinnego. Dziecko widzi, że rodzice klękają do modlitwy i zachęcają je do tego. Bardzo ważnym czynnikiem w edukacji rodzinnej – jest wspólna modlitwa, do której co najmniej wieczorem powinni razem uklęknąć rodzice i dzieci.

⁶ V. Kafars'kij, B. Savčuk, *Etnologija Pidručnik*, K. Centr navčal'noï literaturi, 2006, s. 7.

⁷ B. Kovbas, V. Kostiv, *Rodinna pedagogika: U Z-h tomach*, t. I: *Osnovi rodninogo vihovaniá*, ĭvano-Frankivs'k 2006, s. 18.

Modlitwa rodziny przynosi Boże błogosławieństwo dla niej, ma ogromny wpływ wychowawczy na dzieci i „głębokim niezatartym spojrzeniem wpada w ich duszę”. Dlatego też, w każdej rodzinie chrześcijańskiej powinna być wspólna rodzinna modlitwa.

Dziecko widzi, że jego rodzice ciężko pracują, ale nie rzucają pracy, tylko dziękują za nią Bogu. Pod tym wpływem i dziecko dorasta w przekonaniu, że praca – jest darem od Boga i życiową koniecznością, i dlatego też zaczyna ją doceniać.

Tak mija w rodzinie cały tydzień i nadchodzi niedziela – dzień zasłużonego odpoczynku. Rodzice idą z dziećmi do kościoła. Msze niedzielne i świąteczne dają rodzicom możliwość zapoznania dzieci z liturgią i rokiem kościelnym. Niedziela – to dzień odpoczynku i rozrywki. Ciekawą rozrywką może być sport, ale taki, który nie obróci się w bolesną manię rekordów. Rozrywką jest także muzyka i śpiew – zaniedbane obecnie w rodzinie, ale niezwykle ważne dla wychowania estetycznego. Niestety, tylko niewielka część ukraińskich dzieci zna utwory religijne czy ludowe. A przecież dzieci chętnie słuchają jak rodzice śpiewają i z łatwością przyswajają te piosenki.

Do najważniejszych funkcji ukraińskiej rodziny w diasporze, zapewniających rozwój i trwałość społeczności etnicznej, można zaliczyć: *funkcję kosmogoniczną* – być ozdobą drzewa życia (zasady moralne, duchowe piękno, praca w harmonii ze światem); *funkcję kształtowania narodu* – rodzić i wychowywać Ukraińców – osoby, które tworzą naród ukraiński; *funkcję kształtowania państwa* – rodzić i wychowywać lojalnych obywateli państwa, w którym mieszkają; *funkcję kształtowania etniczności* – wychowywać potomstwo zgodnie z tradycjami etnicznymi, w poczuciu dumy z pochodzenia etnicznego, w kulturze, mentalności etnicznej, wychowywać etnicznych Ukraińców; *funkcję związaną z rodowodem* – zdobić drzewo rodu mnożeniem dobrych tradycji, wychowywać pokolenia odpowiedzialne za przodków i potomków, z potrzebą stworzenia rodziny, wychowywania dzieci, wnuków, prawnuków; *funkcję jedności międzypokoleniowej* – zapewniać ciągłość historii; *funkcję kształtowania człowieka* – rodzić i wychowywać człowieka, osobowość; *funkcję kształtowania społeczeństwa* – przygotowywać członków społeczności, wpływać na społeczeństwo za pośrednictwem rodziny; *funkcję kształtowania duchowości* – wychowywać w duchu ukraińskim, ukraińskim honorze, ukraińskiej sile; *funkcję kształtowania kultury* – być centrum rozwoju zarówno ukraińskiego życia rodzinnego, jak i kultury narodowej i ogólnej; *funkcję „ogniska domowego”* – ogrzewać miłością, być ostoją, generować, przywracać siłę człowieka; *funkcję kształtowania przyszłości* – tworzyć przyszłość; *funkcję doskonalenia* – doskonalic generację, a więc naród⁸.

⁸ Tamże.

Ale główną z nich, oczywiście, jest wychowawcza funkcja rodziny, która jest uważana za celowe systematyczne oddziaływanie rodziców na ich dzieci, aby przygotować je do życia i zaszczyć różnorodne integrujące cechy osobowości. Oryginalność i potrzeba wychowania rodzinnego polega na tym, że ma ono bardziej emocjonalny charakter, niż jakikolwiek inne, ponieważ jego drogowskazem jest miłość rodzicielska oraz poczucie przywiązania, zaufania dzieci do rodziców. Jako mała grupa, rodzina najlepiej odpowiada wymogom stopniowego poszerzania społecznego i etniczno-kulturowego światopoglądu oraz doświadczeń. Z drugiej strony, rodzina, jako grupa społecznie zróżnicowana, reprezentuje podstruktury różniące się ze względu na wiek, płeć czy wykonywany zawód.

Rola wychowawcza rodziny przewiduje realizowanie przez rodziców, m.in.: funkcji opieki; funkcji kierowniczej i organizacyjnej; strategicznej (długoterminowe cele i sposoby ich osiągnięcia); informacyjnej i ideologicznej (co, gdzie, kiedy, jak, ocena wydarzeń społecznych); doradczej (porady, wskazówki); regulacji (z kim się przyjaźnić, gdzie się uczyć, co kupić, co zwiedzić, itp.) oraz funkcji oceny.

Wielofunkcyjna działalność rodzinna pozwala, co prawda umownie, wyróżnić pewne kierunki wychowania, w których ona występuje. Najważniejszym z nich, w warunkach kanadyjskiej rzeczywistości i zupełnie naturalnym, jest ukraińskie wychowanie narodowe, czyli:

„[...] wychowanie dzieci na kulturowo-historycznym doświadczeniu, tradycjach, zwyczajach i obrzędach, wielowiekowej tradycji wychowawczej, duchowości. Wychowanie narodowe jest historyczną manifestacją powszechnego humanistycznego i demokratycznego wychowania”⁹.

Skuteczność narodowego wychowania uwarunkowana jest systemem poglądów, przekonań, ideałów, tradycji, zwyczajów narodu, stworzonych w celu kształtowania świadomości i wartości wśród młodzieży. Dobrze zorganizowane wychowanie narodowe kształtuje pełną, harmonijną osobowość, jednostkę, która wysoko ceni obywatelską, narodową i osobistą godność, sumienie i honor.

Ukraińsko-kanadyjscy pedagodzy, działacze kulturowo-edukacyjni dobrze rozumieją znaczenie i potrzebę wychowania narodowego młodych ludzi i dlatego dość często podnoszą tę kwestię na różnego rodzaju kongresach i spotkaniach organizacji pozarządowych (SKWU, KUK, SKWOP, OUK, SUMK, UNO), naukowo-metodycznych konferencjach wychowawców i nauczycieli, w prasie ogólnopolitycznej i pedagogicznej, także podczas różnych uroczystości państwowych, na festiwalach i sympozjach. Powodem tak dużej wrażliwości postępującej części społeczności ukraińskiej na problem wychowania narodowego przyszłych pokoleń jest ich przyspieszona integracja ze społeczeństwem kanadyjskim i związany z tym proces asymilacji oraz wynarodowienia, któremu to-

⁹ P. Šerban', *Nacional'ne vihovannâ v cim'ï*, K.: Kul'turol. PP „Boriviter”, 2000, s. 38.

warzysz poczucie niższości, odejście od spraw wspólnoty etnicznej. Warto podkreślenia są przemyślenia na temat tych procesów Volodomira Mač'kiva, zawarte w artykule *Trochę o wychowaniu narodowym*¹⁰.

Główny powód tego, generalnie szkodliwego dla ukraińskiego społeczeństwa, zjawiska autor widzi w procesach zachodzących w otoczeniu. Swoją opinię nauczyciel potwierdza przykładem z życia wspólnoty cerkiewnej, do której należy przez 12 lat. W szczególności pisze:

„Nasza parafia jest dość skupiona i dlatego wszystko jest wyraźnie widoczne. Mam na myśli naszą imigrację od czasów pierwszej wojny światowej. Ta imigracja składa się już z trzech pokoleń. Pierwsze pokolenie to są ci, którzy się urodzili na rodzimej ziemi. Wielu z nich już zmarło, ale ci co zostali chodzą do cerkwi, uczestniczą w życiu parafii i mówią w języku ojczystym. Drugie pokolenie, ich dzieci, rozumieją język ojczysty, ale nie mówią, lub mówią mało a do cerkwi chodzi już tylko niewielką część. Natomiast trzeciego pokolenia nie ma już ani w cerkwi ani w szkole. Jeśli nawet istnieje niewielki wyjątek, to tylko potwierdza regułę. Gdzie się podziało to pokolenie? To trzecie pokolenie Ukraińców już zniknęło ze spraw ukraińskich, jeśli nie na 100%, to na 99%, a w następnym pokoleniu już wszelkie ślady narodu ukraińskiego znikną”¹¹.

Pedagog jest przekonany, że przyczyną tych procesów jest poczucie niższości, a „[...] lekiem na tę chorobę jest odpowiednie wychowanie, a przede wszystkim wychowanie narodowe”¹², które, jego zdaniem, nie jest czymś odizolowanym od życia dziecka, lecz ściśle z nim związane. Ono musi się zaczynać od kołyski. Nasze dziecko powinno od pierwszych dni życia, wzrastać w atmosferze języka ojczystego i pieśni, przy czym w taki sam sposób, jak to było w ich rodzimej ziemi, a nie w atmosferze męczącej „muzyki” radia lub telewizji.

„Pierwszymi słowami, które zaczyna wypowiadać dziecko, powinny być słowa rodzime. Pierwszą bajką, którą usłyszy nasze dziecko powinna być bajka rodzima. Od samego początku, gdy tylko dziecko zaczyna coś rozumieć, powinno ono wiedzieć, że jest ukraińskim dzieckiem”¹³.

Zatem atmosfera domu rodzinnego winna wspomagać kształtowanie świadomości narodowej, silnego charakterem, nie zasymilowanego, lecz bogatego duchem, zaczerpniętego z kultury swoich przodków, człowieka, który nie kieruje całej swojej witalności na uzyskanie dóbr materialnych. Jest to duchowo bogaty człowiek, nosiciel idei, który dzielenie się duchowym dobrem z innym człowiekiem uważa za konieczność. W tym kontekście człowiek spełnia marze-

¹⁰ Szerzej zob.: V. Mač'kiv, *Dešo pro načionl'ne vihovannâ*, „Žittâ i Škola” 1963, cz. 7–8.

¹¹ Tamże, s. 38.

¹² Tamże, s. 9.

¹³ Tamże.

nia, zaspokajają potrzeby, uzyskuje poczucie szczęścia. Z tego też ma gwarancję dobrego samopoczucia w każdej sytuacji życiowej, co jest największym skarbem, jaki mogą rodzice otrzymać dla swojego dziecka. Poczucie patriotyzmu, świadomość narodowa – zaznacza F. Kul'činkij – opiera się na takich czynnikach, jak: wspólny język, wspólna religia, wspólna kultura, wspólnota losów historycznych, wpływ ziemi (czynnik geopsychiczny), wspólnota krwi oraz poczucie posłannictwa (mesjanizm)¹⁴. Jak widać, ukraińsko-kanadyjscy pedagodzy, naukowcy w wychowaniu narodowym na pierwszym miejscu stawiają język ojczysty jako główną cechę narodu, wspólnoty etnicznej. Właśnie w tym – w kwestii językowej – u kanadyjskich Ukraińców występuje najwięcej problemów. Starając się jak najszybciej zintegrować ze społecznością kanadyjską, identyfikować się z jej obywatelami urodzone w Kanadzie, ukraińskie dzieci, a szczególnie młodzież, z łatwością poddają się wpływowi asymilacyjnym, silnym i powszechnie obecnym. Wspomniany Mač'kiv w swoim artykule przytacza opinię jednej z nauczycielek, która wspomina:

„Pracując w Szkole Ukrainistyki, nieraz o tym myślałam, i przyszedł mi pomysł, aby zwrócić się z tym pytaniem do samej młodzieży. W zeszłym roku, uczniom pierwszej klasy B dałam zadanie na temat: «Dlaczego nasza młodzież mówi do siebie w języku obcym?»¹⁵.

Te wypracowania znajdują się w szkole i można je odczytać. Spośród nich wybrałem niektóre, charakterystyczne propozycje, które cytuję:

Dziewczyna, 14 lat: „Prawie wszyscy rozmawiamy między sobą po amerykańsku (!), ponieważ uczymy się w szkole amerykańskiego języka. Czasem się wstydzimy. Kiedy rozmawiamy po ukraińsku na ulicy, czarny myśli, że rozmawiamy o nim i zaczynają się bić!”

Chłopak, 15 lat (!) „Wiele osób mówi, tutaj po amerykańsku (!) i wielu z nas się przyzwyczaiło mówić po amerykańsku. Niektórzy się wstydzą tego, że ktoś usłyszy, że oni mówią po ukraińsku, ponieważ się boją, że ten ktoś będzie się śmiał”.

Dziewczyna, 14 lat: „Wielu naszych młodych ludzi posługuje się językiem obcym, amerykańskim, ponieważ się boimy, by inni się z nas nie śmiali.”

Chłopak, 15 lat: „Nasi młodzi ludzie mówili w języku angielskim, ponieważ oni są w Ameryce. Niektórzy młodzi ludzie nie myślą, że trzeba mówić po ukraińsku i że nie trzeba tego języka się wstydzić.”

Chłopak, 18 lat: „Gdyby rodzice rozkazywali dzieciom mówić po ukraińsku, to oni by mówili, ale nikt im nie rozkazuje”¹⁶.

¹⁴ F. Kul'činkij, *Pro religijno-morol'ne vihovannâ ditej*, „Promin” 1961, cz. 3, s. 14.

¹⁵ V. Mač'kiv, *Dešo pro načionl'ne vihovannâ...*, dz. cyt., s. 7–8.

¹⁶ Tamże, s. 7–8.

Podobny stosunek do języka ukraińskiego był dość powszechny wśród dorosłych członków wspólnoty etnicznej, panował on i w wielu ukraińskich rodzinach, co generalnie miało negatywny wpływ na dzieci i spowodowało odpowiednią reakcję u rodziców narodowo świadomych. Między innymi magazyn „Promin” opublikował artykuł zatytułowany *Najważniejsze momenty w wychowaniu dzieci*, w którym autorka dzieli się z czytelnikami następującymi przesłankami:

„Kiedy przyjechałam do Kanady, w domu moich gościnnych «sponsorów» usłyszałam dominujące brzmienie języka angielskiego, wtedy zapytałam, dlaczego dzieci nie mówią w języku ojczystym. Mi odpowiedziano: «Do nas rodziców oni mówią po ukraińsku, tylko ze sobą rozmawiają w języku angielskim. Ale proszę poczekać – pójdzie pani dziecko do szkoły, i potem samo nie będzie chciało mówić po ukraińsku». To pierwsze wrażenie z pobytu w Kanadzie [zauważa autorka artykułu – wtrąc. I.R.], trzyma mnie w ciągłym napięciu. W rzeczywistości, moje dziecko mówi do mnie tylko w języku ojczystym. Ale jednocześnie niestrudzenie i konsekwentnie kieruję także rozmowy pomiędzy dziećmi na język ukraiński. Wydaje mi się, że pierwsze wrażenie otrzymane w pionierskim domu, pomogło mi nauczyć dzieci wszędzie swobodnie mówić ich językiem ojczystym. A gdy tak nie jest dopada smutek, ręce opadają, to doświadczenie moich poprzedników, daje mi siłę wytrzymać w gorliwości, aby nie upuścić żadnej chwili i okazji zwrócenia uwagi dzieciom, by rozmawiały ze sobą w języku ukraińskim”¹⁷.

W zasadzie psychologowie twierdzą, że dziecko w wieku przedszkolnym bardzo szybko opanowuje mowę. Dlatego ważne jest, aby rodzice mówili tylko w języku ukraińskim, w celu udowodnienia mu, że język ojczysty jest narzędziem manifestacji kultury ukraińskiej, jest jej duszą.

Właśnie ten aspekt podkreślają ukraińsko-kanadyjscy pedagodzy w artykułach dotyczących stosowania języka ukraińskiego w diasporze. W szczególności, Hristina Mul’kevič, analizując warunki rozwoju osobowości dziecka w wieloetnicznym środowisku, napisze:

„Dla ludzi, którzy żyją w normalnych warunkach naturalnych, to znaczy, na własnej ziemi i wśród swojego narodu, jeśli mają możliwość decydowania o swoim losie – problem językowy nie istnieje. Niestety, my, Ukraińcy, ze względu na okoliczności polityczne mieszkamy poza granicami Ukrainy i ryzyko utraty mowy staje się głównym czynnikiem asymilacji”¹⁸.

¹⁷ M.B. *Osovni momenti u vihovanni ditej*, „Promin” 1961, cz. 5, s. 6.

¹⁸ X. Mul’kevič, *Etničnij i kul’turnij rozvitok ditini*, „Žinočij Svit” 1980, cz. 1, s. 6.

Jednocześnie Mul'kevič podkreśla, że współczesna rzeczywistość, w Kanadzie lub w Stanach Zjednoczonych stwarza dla Ukraińców dylemat w odniesieniu do języka w trzech postaciach:

„Nie kwestionujemy języka urzędowego lub francuskiego, w których dogadują się wszystkie grupy etniczne i które są językami państwa, całego społecznego i kulturowego życia miejsca naszego osiedlenia się. Wielonarodowość Kanady stawia nas przed faktem wielokulturowości a wielokulturowość i wieloetniczność – to nie jest statystyka tylko ważny dynamizm życiowy. To jest wyzwanie do szlachetnych zawodów kulturowych, do rywalizacji między grupami etnicznymi”¹⁹.

Z kolei, w opinii İvanny Petriv, w jednym z jej artykułów, słychać kategoryczne twierdzenie, że rodzice, którzy sami się oszukują, mówiąc, że język nie jest tak istotny, że bez języka ojczystego nadal można być członkiem swojego narodu, patriotą swojej ziemi – bardzo się mylą. Rodzice, którzy tak mówią, nie tylko zaniedbali swój własny język, ale jednocześnie zahamowali swoją etniczną kreatywność. I ich dzieci, oczywiście, pójdą w ich ślady, jednakże wówczas utracą całkowicie swój język ojczysty (jeśli w ogóle był im znany), łącznie z możliwością jakiegokolwiek komunikacji z Ukraińcami²⁰.

Bardziej złożone problemy obecne w narodowym wychowaniu młodzieży, w szczególności dotyczące nauki języka ukraińskiego dzieci, pojawiają się w rodzinach mieszanych, których liczba wśród kanadyjskich Ukraińców dość szybko rośnie. Z danym zjawiskiem spotkał się M. Gajseniuk (dziadek autora), odwiedzając krewnych w Kanadzie w 1979 roku. Jego towarzysz I. Kovaliuk (pochodzący z Kosovšiny) ożenił się w Kanadzie z Niemką i w konsekwencji, ich pięcioro dzieci doskonale znało angielski, niemiecki, ale nie potrafiły mówić w języku ukraińskim. W takiej rodzinie nie ma normalnych warunków dla wychowania dzieci w duchu ukraińskim. Należy zauważyć, że w rodzinie, w której rodzice są różnej narodowości, dziecko powinno przyjąć tożsamość etniczną i kulturową matki i ojca. W tej sytuacji problem kształtowania tożsamości narodowej dziecka się komplikuje, ponieważ pojawia się w tym procesie dużo trudności. Tożsamość ta może być kształtowana w momencie, kiedy w mieszanym małżeństwie ojciec i matka byliby w stanie zaszcześcić u dzieci szacunek dla ich indywidualnych pochodzeń etnicznych. Rodzice w tym przypadku powinni mieć swobodę dzielenia się kulturą, uczyć się języka, obyczajów i tradycji swojego narodu, wówczas ich dzieci mimowolnie wytworzą lepszy światopogląd, nastrój i szacunek nie tylko dla rodziców, ale jednocześnie do swoich dwujęzycznych wartości kulturowych. Takie dzieci często stają się przykładem dla swoich rówieśników w społeczeństwie ukraińskim.

¹⁹ Tamże, s. 6.

²⁰ İ. Petriv, *Potreba pidgotovki molodi do rodnogo žittá*, „Žittá i Škola” 1994, cz. 4, s. 13.

Z drugiej strony, gdy w małżeństwie mieszanym istnieje wrogość do poszczególnych kultur etnicznych, to głównie cierpią dzieci. Cierpią, ponieważ nie mają solidnej podstawy, na której mogą budować pozytywną tożsamość narodową. Często takie dzieci w starszym wieku w ogóle zaniedbują etniczność rodziców i z „rozbitymi duszami własnej tożsamości” wędrują w cudzym dla nich środowisku, nie mając możliwości zrozumienia „kim są”.

Kończąc swe rozważania na temat etnokulturowego rozwoju osobowości dziecka w wieloetnicznym społeczeństwie w Kanadzie, które dla wielu Ukraińców stało się rodzimym (bo tutaj się urodzili i rozwijają się, a nie wrastają w ziemię kanadyjską, jak ich dziadkowie – pradziadkowie), Mul'kevič pisze:

„Człowiek od urodzenia poznaje świat na podstawie doświadczenia przeżyć, które spotkały jego i które przekazało mu jego środowisko: rodzice, nauczyciele, cerkiew i organizacje społeczne. Żeby dziecko uświadomiło tożsamość etniczną i szacunek dla ukraińskiego pochodzenia, koniecznym jest, by wychowanie było przykładowe. Chcę podkreślić, że sama szkoła, kościół i organizacja nie mogą zapewnić takiego wychowania, gdy rodzice zaniedbują swoje obowiązki wychowawcze. Wszystkie te główne siły są w stałej dynamicznej interakcji z procesem wychowania narodowego dzieci. Ponieważ dziecko naśladuje przede wszystkim rodziców, a cerkiew, rodzima szkoła i organizacja, tylko pogłębiają te kulturową i etniczną wiedzę”²¹.

Tak więc, zdaniem pedagoga, przede wszystkim dom rodzinny musi być dla ukraińskiego dziecka dobrym wzorem. Dziecko powinno rosnąć pod wpływem ukraińskich zwyczajów, uczyć się języka ukraińskiego, chodzić do cerkwi ukraińskiej, szkoły i uczęszczać do organizacji ukraińskich. Całe zachowanie w domu powinno wskazać na miłość do swojego kraju, swojego narodu. U dziecka powinno się zaszczepić szacunek do ukraińskiego autorytetu i jednocześnie do rządu państwa, w którym ono dorasta. Wszystko to powinno ono widzieć w swoich rodzicach, przeczytać z lektury, którą zaproponują mu w różnych okresach wychowawcy.

Powyższe rozważania potwierdza Vasil Bodnarčuk mówiąc, iż pełnowartościowy człowiek może być wychowywany tylko na glebie narodowej i najlepszy rozwój zapewnia własna rodzima kultura, uzupełniona później wartościami innych kultur. Obowiązkiem rodziców jest stworzyć dziecku solidną podstawę na całe życie. Dać poczucie pewności, siły. A to może ofiarować tylko rodzima gleba, ukraiński dom czy też zdrowa i mocna organizacja ukraińska²².

Warto podkreślić, iż w rodzinach Ukraińców kanadyjskich zwracano dużą uwagę na wychowanie moralne młodego pokolenia. Miało ono na celu promowanie miłości bliźniego, czyli szacunku człowieka do człowieka. Już od naj-

²¹ X. Mul'kevič, *Etničnij i kul'turnij rozvitok...*, dz. cyt., s. 15.

²² V. Bodnarčuk, *Či potribne nacional'ne vihovannâ dítěj na čužini?*, „Žinočij Svit” 1979, cz. 7–8, s. 3.

młodszych lat dziecku zaszczepiano miłość i szacunek do ojca i matki, miłości do całej rodziny, dzieci w stosunku do dorosłych, dzieci w stosunku do rówieśników, w stosunku do mniejszych i słabszych w stosunku do starszych i chorych. Charakterem moralnym cementowano w rodzinie sprawiedliwość, miłosierdzie, współczucie, przyjaźń, uprzejme zachowanie wobec innych. Wraz z miłością bliźniego dziecko uczono szacunku do siebie, doceniać i szanować swoją rodzinę, swój naród.

Całkiem naturalne wydaje się, iż w wychowaniu moralnym w rodzinie ukraińskiej, pierwsze miejsce zajmuje zaszczepienie w dzieciach miłości i szacunku do rodziców. Pierwsi wychowawcy osiągają to poprzez swoje zachowanie, grzeczną, spokojną i zrównoważoną komunikację z dziećmi, bez złośliwości, bez krzyku, przeklinania i bicia. Łatwiej i szybciej rodzice zdobywają szacunek i miłość zrozumieniem duszy dziecka, rozwojem jego aspiracji i preferencji. Małe dziecko przyzwyczaja się do dobrego pośrednio poprzez przykłady rodziców i nawyki, nie rozumiejąc jeszcze istoty dobra i zła. Przecież, od szóstego roku życia dziecko już się orientuje i jest w stanie ocenić działania własne i cudze, wie, co lubi a czego nie lubi, podświadomie szuka przywództwa. Dziecko w tym wieku szuka towarzystwa starszych dzieci, lubi przysłuchiwać się rozmowom dorosłych. Instynktownie, bez zrozumienia, dlaczego to robi, szuka przykładu dla siebie. W tym wieku, takim modelem stają przede wszystkim rodzice i opiekunowie.

Nie ma powodu, aby jednoznacznie stwierdzić, że w obcym kraju rodzina zastępuje ukraińskiemu dziecku całą ojczyznę. Wychowanie w rodzinie (wzajemna pomoc, wspólne dążenie, opieka nad chorym, dokładność, dotrzymywanie słowa, panowanie nad sobą itp.) jest jednocześnie wychowaniem publicznym, a poddanie się autorytetowi ojca – matki, spotkania rodzinne z udziałem dzieci, przydział zajęć w rodzinie – to jest początek wychowania państwowego, obywatelskiego. Jednak najważniejszą rzeczą w wychowaniu rodzinnym – jest wzajemna miłość, która rozprzestrzenia się na innych członków rodziny, a następnie na całą pokrewną społeczność – naród.

Według tradycji ukraińskiej pedagogiki ludowej w rodzinach kanadyjskich Ukraińców dzieci od niemowlęctwa uczy się szacunku do osób starszych, niezależnie od ich pochodzenia społecznego, etnicznego tylko biorąc pod uwagę ich wiek, pracę, doświadczenia czy wiedzę. Właśnie dlatego osobie starszej należy się szacunek. Szacunek do dorosłych dzieci wykazują poprzez swoje zachowanie. Na przykład, witają ukłonem i podają sobie ręce tylko wtedy, gdy osoba starsza pierwsza poda rękę dziecku. Dziecko w rozmowie z osobą starszą stoi, i siada tylko wtedy, gdy starszy zaproponuje usiąść obok siebie itp. Dobre zachowanie jest oznaką miłości do bliźniego. Pomoc dzieci osobom starszym, w ich pracy, posłuszeństwo – to znak głębokiego szacunku dla nich.

Należy podkreślić, że dbając o narodowo-duchowe wychowanie młodego pokolenia, Ukraińcy w Kanadzie czynią wszelkie zabiegi, by utrzymać w wa-

runkach diaspory tradycyjną ukraińską rodzinę. Wszędzie, gdzie jest to tylko możliwe (w druku, na konferencjach, spotkaniach organizacji społecznych i stowarzyszeń, w czasie nabożeństw i uroczystości), podkreślają jej wyjątkową rolę w życiu dziecka, człowieka, społeczeństwa, narodu i państwa. To właśnie oni potępili te wszystkie bezsensowne i nieformalne „reformatorskie” próby (np. małżeństwo na próbę, na czas, wymienni małżonkowie, konkubinat, małżonkowie poprzez wiarę), które wraz z rosnącą liczbą separacji i rozwodów doprowadziły rodzinę do dużego kryzysu, zagrażającego nie tylko istnieniu rodziny, ale i ludzkich wspólnot, narodów i państw. Najbardziej świadomi pedagodzy i liderzy społeczni wielokrotnie podkreślali, że tam, gdzie nie ma ciepła rodzinnego i serdeczności, istnieje podatny grunt dla asymilacji upadku moralnego i alienacji od wszystkiego, co jest rodzime. Argumentując swoje stanowisko przytaczali następujące dane statystyczne:

1. W Kanadzie około 650 000 dzieci pochodzi z rozbitych rodzin.
2. Corocznie ilość rozwodów osiąga liczbę 50 000 lub, innymi słowy, co czwarta rodzina się rozpada.
3. Liczba aborcji w Kanadzie przekracza 50 000 rocznie.
4. Około 40 000 dzieci co roku rodzą matki w wieku szkolnym a 5 000 dzieci – matki w wieku 12–14 lat.
5. Prawie 15 000 dzieci odpowiada przed sądem dla nieletnich za czyny przestępne, tylko w jednym mieście – Toronto²³.

Powyższe dane statystyczne są dalekie od ukończenia, ale i one świadczą o skali problemów, z którymi spotykają się dzieci w warunkach zurbanizowanego świata.

Przygotowując młode pokolenie do przyszłości życia w rodzinie, pedagodzy i rodzice na wszystkie sposoby próbują przekonać dzieci, że rodzina – to genialny cud natury i społeczeństwa. Wiąż między dwoma osobami różnej płci zwana małżeństwem – to nie tylko naturalny sojusz i nie tylko umowa cywilna, ale przede wszystkim sojusz moralny, który powstaje w oparciu o wzajemną miłość, zaufanie i tworzy z małżonków całość. Dwie osoby, które połączyły swoje losy, mają najwyższy cel – kontynuować gatunek ludzki, urodzić i wychować dziecko.

Należy podkreślić, że problem rodzicielstwa, szczególnie macierzyństwa, świadomość wśród kobiet znaczenia i odpowiedzialności tej misji, rola matki w wychowaniu dziecka stale przyciąga uwagę wielu pedagogów – liderów ruchu ukraińskich kobiet w Kanadzie. W szczególności Tonâ Gorohovič uważała „zawód” macierzyństwa za trudny i honorowy, wymagający wielkich duchowych „wartości”, z których jedne są wrodzone, od Boga – matczyne uczucie miłości, intuicja, czułość, cierpliwość i inne, a wtórne potrzebują „wychowania” – uważności, umiejętności spostrzegania zmian w procesach rozwoju dzieci, w ich poglądach, rozsądku, wytrzymałości itp. Według niej, to od matki zależy siła

²³ Â. Čumak (red.), *Ukraińc'ki diti – naše majbutne: Zbìrnik vïhovnih materialiv*, Dobra knižka, Toronto 1979, s. 33.

przywiązania dziecka do własnej grupy etnicznej, narodu. Mama, jak „kapłanka” ogniska domowego, przekazuje mowę, utwory, tradycje, tym samym ponosi podstawową odpowiedzialność moralną za honor, godność i życie narodu w wieczności²⁴. Do cech prawdziwego macierzyństwa Gorohovič zalicza m.in.: ofiarność (wyrzeczenia), przebaczenie, poświęcenie dziecku całego życia, przestrzeganie własnego dziecka jako najwyższej wartości, daru od Boga, staranne wychowanie według tradycji narodowych i rodzinnych. Kobieta, która je posiada – zdaniem autorki – jest w stanie skutecznie wypełniać swoją rolę i osiągnąć sukces w wychowaniu dzieci.

Ważką misję rodziców w przygotowaniu młodych ludzi do przyszłego życia rodzinnego podkreślała także, przywołana już, Petriv, pisząc:

„Rodzice powinni przygotować swoje dzieci do samodzielnego życia, do zarabiania nie tylko na chleb powszedni, ale także do ciągłego poszerzania wiedzy, do pracy nad rozwojem duchowym. Niech rodzice wiedzą, że ich dzieci również będą kiedyś rodzicami, będą mieć własne gniazdo rodzinne i musimy przygotować ich do tego nieodwołalnego zadania. Młodzież trzeba zapoznać z ideałem rodziny chrześcijańskiej, ideałem rodziców – odpowiedzialnych za wychowanie i los swoich dzieci”²⁵.

Zdaniem pedagoga, rodzice powinni pomóc młodym ludziom zrozumieć, że największy i decydujący wpływ na wychowanie ich dzieci powinny mieć przyszły dom rodzinny, oni sami – ojciec lub matka. Do tej roli powinni się przygotować młodzi ludzie przed utworzeniem własnego ogniska domowego, wiadomo bowiem, że sam instynkt macierzyński lub ojcowski już nie jest wystarczający²⁶.

Nietrudno zgodzić się z opinią ukraińsko-kanadyjskich pedagogów, iż właściwe wychowanie moralne mogą dać dzieciom tylko tacy rodzice, którzy sami mają Boga w sercu, są religijni i moralni, ponieważ – jak mówi się w jednym z ukraińskich przysłów – „z pustego nic się nie wlewa”. Wszystko zależy od tego, czy rodzice potrafią dać wzorzec pobożnego życia chrześcijańskiego. Dobry przykład rodziców najbardziej wpływa na całe życie dzieci. Wielcy ludzie nie byłiby wielkimi, gdyby nie mieli dobrych rodziców. Życie moralne bowiem, rozsądne zachowywanie się pozostawia w duszy dziecka trwałe ślady.

Reasumując należy podkreślić, iż powyższe rozważania rzeczywiście wyrażały poglądy nastawionej patriotycznie społeczności ukraińskiej w Kanadzie. Obrawszy za cel wychowanie narodowo świadomego młodego pokolenia kanadyjskich Ukraińców, jej przywódcy za główny czynniki w tym procesie uważali rodzinę, aktywną działalność wychowawczą rodziców, starszych członków rodziny, w tym dzieci, którzy mieli być przykładem dla swoich młodszych braci

²⁴ T. Gorohovič, *Pro bat 'kivs' kij avtoritet*, „Plastovij Šláh”, Toronto 1975, cz. 3(46), s. 27.

²⁵ Ę. Petriv, *Potreba pidgotovki molodi...*, dz. cyt., s. 12.

²⁶ Tamże, s. 11.

i sióstr. Zauważono, że nie wystarczy „obudzić w dziecku dobre i szlachetne uczucia”, najważniejsze – aby „[...] nauczyć dziecko przekładać dobre uczucia na życie, na działania”, żeby ono udowodniło to szlachetnymi czynami²⁷.

Nauczyciele w diasporze są przekonani, że „[...] wykształcenie siły woli i chęci przebywania w miłości i wśród miłych słów” – to równie ważne elementy wychowania rodzinnego, ponieważ „[...] miłość i dobre uczynki wieńczą wszystkie nasze tytuły”²⁸. Dlatego rodzice powinni pamiętać, że bez miłości i dobroczynności nie mają znaczenia ani wyższe wykształcenie, ani wspaniałe czyny czy zachowania zewnętrzne. Namienne pragnienie szczęścia, do którego dąży ludzkość, zależy od wychowania w poczuciu miłości i dobra, od tego, co ludzie robią na co dzień w tym złożonym niezwykle światcie, centrum i źródłem którego jest rodzina.

Bibliografia

- Bodnarčuk V., *Či potrebne nacional'ne vihovannâ dıtej na čužini?*, „Žinočij Svit” 1979, cz. 7–8.
- Čumak Á. (red.), *Ukraınc'ki diti – naše majbutne: Zbirnik vihovnih materialiv*, Dobra knižka, Toronto 1979.
- Dekada Ukraınskoı rodini. Zvernennâ sekretariatu SKVU*, „Visnik SKVU” 1981, cz. 1–3.
- Do sprav vil'noı ukraınc'koı spil'noti*, „Visnik SKVU” 1979, cz. 1.
- Gorohovič T., *Pro bat'kivs'kij avtoritet*, „Plastovij Šlâh”, Toronto 1975, cz. 3(46).
- Kafars'kij V., Savčuk B., *Etnologiâ Pidručnik*, K. Centr navčal'noı literaturi, 2006.
- Kovbas B., Kostiv V., *Rodinna pedagogika: U Z-h tomach*, t. I: *Osnovi rodinnogo vihovaniâ*, İvano-Frankivs'k 2006.
- Kul'činckij F., *Pro religijno-morol'ne vihovannâ dıtej*, „Promin” 1961, cz. 3.
- Lenik V., *Načional'ne počytta v dıtej mišanih podruž*, „Ukraınc'kij včitel' v Kanadi” 1984, cz. 1.
- M.B., *Osovni momenti u vihovanni dıtej*, „Promin” 1961, cz. 5.
- Mač'kiv V., *Dešo pro načionl'ne vihovannâ*, „Žittâ i Škola” 1963, cz. 7–8.
- Mul'kevič X., *Etničnij i kul'turnij rozvitok ditini*, „Žinočij Svit” 1980, cz. 1.
- Petriv İ., *Potreba pidgotovki molodi do rodinnogo žittâ*, „Žittâ i Škola” 1994, cz. 4.
- Šerban' P., *Náčional'ne vihovannâ v cím'ı*, K.: Kul'turol. PP “Boriviter”, 2000.
- Vorobjos'kij P., *Rozumove i morol'ne vihovannâ dıtej*, „Žittâ i Škola” 1964, cz. 7–10.

²⁷ V. Mač'kiv, *Dešo pro načionl'ne vihovannâ...*, dz. cyt., s. 11.

²⁸ Tamże, s. 11.